

Nailə ƏSƏDOVA
elmi işçi, AMEA Fəlsəfə İnstitutu

TEOSENTRİK ESTETİK PARADİQMANIN ƏN PARLAQ MÜCƏSSƏMƏ DÖVRÜ: ORTA ƏSRLƏR*

Antik estetik təfəkkürün əksinə olaraq, Orta əsrlərin estetikasında və incəsənətində diqqət mərkəzində hisslərlə qavranılan maddi kosmos deyil, mütləq varlıq kimi qavranılan Vahid Tanrı dayandığından, maddi dünyanın və insanın gözəllikləri dünyanın və insanın öz həqiqi mənasına və mahiyyətinə qovuşması kimi deyil, Tanrının insana bir bəxşeyişi, Tanrının insana göstərdiyi mərhəmətin bir ifadəçisi kimi qəbul edilir.

Orta əsrlərin dünyagörüşü bütövlükdə teosentrik səciyyə daşdığından, bu dövrün estetik təlimləri üçün də teosentrik yanaşma aparıcı idi.

Orta əsrlərin estetik təlimlərində maddi dünyanın gözəllikləri, xüsusən insan gözəlliyi Tanrının bir bəxşisi hesab edildiyindən, mütləq gözəlliyin mücəssəməsi olaraq İlahi gözəllik, Tanrının gözəlliyi qəbul edilirdi.

Orta əsrlərdə gözəllik ideyası teoloji səviyyədə təhlil edilərək bilavasitə mütləq varlığın fəaliyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Orta əsr filosofları üçün yeganə həqiqət ancaq Tanrı hesab edilmiş, maddilik, gözəlliyin hissi qavrayışı sözün həqiqi mənasında xülyavi xarakter daşmışdır. Belə qəbul edilmişdir ki, gözə görünməyən, məkan və zaman baxımından başlanğıcı və sonu olmayan Tanrı reallıqdakı bütün varlıqlara müəyyən forma bəxş edir və hətta belə bir paradoks da yaranmışdı ki, gerçəklikdəki varlıqların adi hissi qavranılmasına nə qədər çox əhəmiyyət verilsə, insan həqiqətdən bir o qədər uzaqlaşmış olur və əksinə, qeyri-hissi teoloji təfəkkürə nə qədər çox əhəmiyyət verilsə, insan ali həqiqətə bir o qədər yaxınlaşmış olur. Bu ali həqiqət isə Tanrıdır. Bu səbəbdən Orta əsrlərdə adi hissi qavrayışla sıx bağlı olan incəsənətdəki gözəlliklər bir o qədər də yüksək qiymətləndirilməmişdir. Bəli, real həyat gözəlliklərlə dolu olsa da, gözəgörünməz, sonsuz yaradıcı qüvvə daha gözəldir. Orta əsrlər estetik təfəkkürü üçün Tanrı vahid və öz-özlüyündə xalis gözəllik obyektini kimi qiymətləndirilmişdir [13].

Orta əsrlər estetik fikri dinlə sıx bağlı olduğuna görə mütəfəkkirlərin gözəlliklə bağlı konsepsiyalarında onun əsasən iki - ali və adi səviyyələri fərqləndirilmişdir. Gözəlliyin ali forması Tanrının şəxsinə ifadə olunmuş və o mütləq gözəllik hesab edilmişdir. İlahi müdriklik naminə insan sanki təbiətdəki və sənətdəki gözəlliklərdən imtina edir. Lakin bu dövrdə dini təfəkkür insanların estetik fəaliyyətinə təsir göstərərək gözəlliyin adi səviyyədə inkişaf istiqamətlərini də müəyyənləşdirə bilmişdir. Bu özünü Orta əsrlərin incəsənətində və bədii sənət nümunələrində göstərir. Teoloji təfəkkürün dominantlığı bilavasitə sənət nümunələrinə təsirdən də yan keçməmiş, bu, Tanrını tərənnüm edən kilsə və məscidlərdə, dini surətlərdə, ikonalarda və digər sənət nümunələrində öz əksini tapmışdır. Orta əsrlərin estetik təfəkkürü üçün yalnız təmiz, saf mənəviyyətə malik olan şəxsiyyət əsl gözəlliyi dərk edə bilər. Dünyanın gözəlliyi İlahi gözəlliyin surəti kimi, Tanrı ən ali gözəllik, maddi və mənəvi varlıqların ilkin gözəl surətvericisi kimi təqdim olunur.

Orta əsr filosoflarından birincisi hesab edilə bilən **Avreliy Avqustin** (354-430) gözəlliyin şərhinə geniş yer vermiş, gözəllik fəlsəfəsinin nəzəri əsaslarını öyrənməyə çalışmışdır. “Gözəllik nədir?” “Gözəl olan nədir?” “Əşyalarda bizi özünə cəlb edən və onları bizə sevdiren nədir?” suallarına cavab axtaran Avqustin gözəlliyi subyektivlik baxımdan deyil, obyektivlik baxımdan

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Arzu Hacıyeva tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

dəyərləndirmişdir: Əgər onlarda rəng və ya zəriflik əlamətləri olmasaydı, onlar bizi özlərinə heç cür cəlb edə bilməzdilər [3, s. 42].

Avqustin gözəlliyin zamanla qarşılıqlı əlaqəsinə münasibət göstərmiş, onun nisbiliyi məsələsinə toxunmuşdur. Ona görə incəsənətin zamanla əlaqəsinin konkret təzahürləri keçmiş, indi və gələcəkdən keçir. «Əşyalar məhv olur və yenidən yaranırsa da, müvəqqəti əşyalar gözəllikləri özünəməxsus surətdə əks etdirir. Bu səbəbdən də məhv olmuş və dəyişilmiş bir əşya öz ideyasında öz formasını pozmur və korlanmır; bütün bəşəri yaradılmışlar da öz ideyalarında zahiri görünüş və nizamlılığını saxlayırlar. Məsələn, düzgün qurulmuş fikir həmişə ondakı heca və sözlər dəyişsə belə» gözdür [8, s.173].

Avqustin öz həyatı mövqeyində Platon Akademiyasının əleyhdarı olmasına baxmayaraq, fəlsəfi görüşlərində Platon fəlsəfəsinin və neoplatonizm nəzəriyyəsinin təsiri altında idi.

Estetik təfəkkürün inkişafında Orta əsrlərin mühüm şəxsiyyəti kimi Avqustinin əhəmiyyəti, ilk növbədə, onun xristian dini çərçivəsində estetik məzmunu da özündə ehtiva edən fəlsəfi sistem yaratması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, Avqustin öz estetik sistemində gözəlliyin bir çox mənə və işarə çalarlarını müfəssəl şəkildə təhlil etdiyindən, semiotik estetika nəzəriyyəsinin təşəkkülü üçün ciddi əsaslar yaratmışdır.

Avqustinin fəlsəfi-estetik ideyaları ondan sonrakı mütəfəkkirlər üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Estetik təfəkkürün erkən Orta əsrlər boyunca inkişafı bütövlükdə Avqustinin bilavasitə təsiri altında baş vermişdir. Avqustin özünün fəlsəfi görüşlərində neoplatonizm nəzəriyyəsinin təsiri altında olduğundan, erkən Orta əsrlər boyunca Avqustinin özünün təsiri altında olan fəlsəfi-estetik təfəkkür əsasən neoplatonist fəlsəfi dünyagörüşünün əsasında inkişaf etdirilərək şərh edilmişdir.

Qərb Orta əsrlərinin sonrakı dönəmində isə Platonun və neoplatonizmin müəyyən edici təsiri Aristotelin və aristotelçilik ənənələrinin müəyyən edici təsiri ilə əvəzlənmişdir.

Aristotelin və aristotelçilik ənənələrinin Orta əsr Qərb estetik təfəkkürünə həmin müəyyən edici təsiri isə Orta əsr ərəb-müsəlman fəlsəfəsindən qaynaqlanmışdır.

Orta əsrlərdə müsəlman dünyasında estetik təfəkkürün mənbəyini İslam mədəniyyəti ilə yanaşı, müsəlman xalqları olan ərəblərin, türklərin, farsların islamaqədərki mədəni irsi, digər Şərqi və Qərbi xalqlarının, xüsusən yunanların bəşər tarixinə bəxş etdiyi mədəniyyət təşkil edirdi.

Yunan mədəniyyətini mənimsəyən ilk ərəb filosofu **Əbu Yusif Yaqub ibn İshaq ibn Səbbah Əl-Kindi** (801-873) oldu. O, həndəsə, astronomiya, optika, meteorologiya, təbabət, psixologiya kimi bir çox elm sahələri ilə yanaşı, eyni zamanda həm də sənət nəzəriyyəsi, xüsusən musiqi nəzəriyyəsi ilə də məşğul olurdu.

Əl-Kindi harmoniya barədə antik traktatları tərcümə etmiş, özü "*Musiqi və səs haqqında*", "*Melodiyaların tərtib olunması təcrübəsi haqqında*", "*Musiqinin mühüm bölmələri haqqında*", "*Ritm haqqında*", "*Harmoniya haqqında*" adlı əsərlər yazmış, müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq musiqini nota çevirmiş, ərəb hərflərindən istifadə edərək musiqini yazıda ifadə etmişdir.

Əl-Kindinin musiqidə harmoniya və ritm prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirməsi, bu prinsipləri Pifaqorda olduğu kimi Kainatın quruluşu və ritmi ilə müqayisə etməsi dünyanın kosmosentrik izahının Əl-Kindiyə qətiyyənlə yad olmamasından xəbər verir.

Orta əsr müsəlman dünyasında estetik təfəkkürün inkişafında **Əbunəsr Fərabî** (Əbunəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Tərxan ibn Uzluğ ibn Tərxan Fərabî, 872-951) xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Fərabî özünün başlıca ideya mənbəyi kimi Aristoteli görürdü və qürurla vurğulayırdı ki, əgər Aristotelin zamanında dünyaya gəlmiş olsaydı, onun ən sevimli şagirdlərindən biri olmuş olardı. O, hələ sağlığında ikinci müəllim, yəni Aristoteldən sonra ikinci müəllim adlandırılırdı.

Bununla yanaşı, Adil Əsədovun düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, Fəribədə aristotelçiliklə yanaşı, aristotelizmdən platonizmə aşkar hiss olunan keçid də vardı. Fəribə dünyanın Platon tərəfindən yaradılmış ümumi mənzərəsini Aristotelin məntiqi ilə vahid bir dünyagörüş çərçivəsində birləşdirməyə çalışmış və müəyyən mənada öz məqsədinə nail olmuşdur. Bu hal Fəribənin estetik baxışlarında özünü daha qabarıq bir şəkildə göstərir. Fəribə yazırdı: ahəng və simmetriya isə gözəlliyin obyektiv əsaslarıdır [5, s. 97].

Göründüyü kimi, gözəlliyin ahəng və simmetriya əsasında izahı həmçinin Fəribənin də kosmosentrik estetik təfəkkür mövqeyində dayandığına bir işarədir.

Fəribənin ən orijinal davamçısı **İbn Sina** (Əbu Əli Hüseyn ibn Abdullah ibn Həsən ibn Əli ibn Sina, Avicenna, 980 - 1037) olmuşdur. İbn Sina yalnız filosof və həkim kimi deyil, həmçinin şair və musiqiçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Onun yazdığı yüzdən artıq əsərdə fəlsəfə, məntiq, təbabət, kimya, geologiya, astronomiya, mexanika ilə yanaşı, estetik təfəkkürün təhlilinə, incəsənətə, xüsusən musiqiyə və poeziyaya həsr olunmuş bölümlər də yer alır. Qələmə aldığı məşhur "*Şəfa kitabı*"nda "*Musiqi haqqında elm toplusu*" bölümü, "*Xilas kitabı*"nda "*Musiqi haqqında qısa şərh*" bölümü, "*Bilik kitabı*"nda "*Musiqi haqqında*" bölüm İbn Sinanın bir musiqişünas olaraq təqdim olunması üçün əsas verir. İbn Sina farsdilli poeziyanın ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir.

Poeziyaya və musiqiyə İbn Sina tərəfindən verilmiş səciyyətlər çox maraqlıdır: poeziya - təxəyyülə təsir edən və bir-biri ilə uyuşan, oxşar, eyniölçülü, təkrarlanan ritmlərdən qurulan bir nitqdır. Musiqi – insani nitqin intonasiya zənginliyindən doğulmuşdur. İnsanlar yaltaqlanarkən səslərini necə aşağı salırlar, başqalarını hədələyərkən və ya qürur nümayiş etdirərkən isə səslərini necə ucaldırırlar. Səsin modulyasiyası insanın əhvali-ruhiyyəsinin dəyişilməsini təqlid edir və tədrisən müstəqil dəyərə malik olaraq musiqini yaradır [5, s. 101-102].

İbn Sinanın çoxsaylı şagirdləri olmuşdur. Onların içərisində ən görkəmlilərindən biri Azərbaycan filosofu **Əbülhəsən Bəhmənyar Azərbaycanidir** (993-1066). Onun «Metafizika elminin mövzusunə dair traktat», «Mövcudatın mərtəbələri», «Təhsil kitabı» kimi ümumfəlsəfi məzmun daşıyan əsərləri ilə yanaşı, "*Gözəllik*", "*Musiqi kitabı*" kimi estetik məzmunlu əsərləri də vardır.

Bəhmənyarın davamçılarından biri hesab edilən **Ömər Xəyyam** [7] (Qiyasəddin Əbu əl-Fəth Ömər ibn İbrahim Xəyyam Nişapuri, 1048 – 1131) estetik təfəkkürün müsəlman dünyasında inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ömər Xəyyam görkəmli filosof, riyaziyyatçı və astronom olmaqla yanaşı, həm də dünyəşöhrətli şair idi. Ölüm ayağında dediyi sözlər - "*Ay Allah, Sən bilirsen ki, mən Səni imkanım daxilində dərk etmişəm. Məni bağışla, mənim idrakım Sənin qarşısında xidmətimdir*" [9, s.151] sözləri onun dünyagörüşündə teosentrik çalarların mövcudluğuna bir işarədir.

Amma Xəyyamın bu sözləri onun bütövlükdə teosentrik dünyagörüşünün təəssübkeşi olduğundan xəbər vermir, son anında teosentrik dünyagörüşə sığındığından xəbər verir. Teosentrik dünyagörüşün qüdrətli müdafiəçisi heç də Ömər Xəyyam deyil, **Əbu Hamid əl-Qəzali** (Əbu Hamid Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Qəzali, 1058-1111) oldu.

Qəzali öz estetik nəzəriyyəsini məhz teosentrik zəmində yaratmışdı. Qəzalinin mövqeyi isə bunun tamamilə əksinədir: Musiqi o kəslər üçün haramdır ki, onlar musiqidə bir şadyanalıq vasitəsinə görürlər. Musiqi o kəslər üçün halaldır ki, onları musiqi nəcabətə və allah yoluna səsləyir. Kimdə ki, musiqi nəcib və yüksək hisslər, məsələn, müqəddəs yerləri ziyarət etmək yaxud haqq uğrunda müharibədə iştirak etmək hisslərini oyadır, onların musiqini dinləməsi arzu olunandır [5].

Qəzali teosentrizminin intellektual rəqibi olan **İbn Rüşd** (1126-1198) teosentrizmdən daha çox peripatetizmin tərəfdarı idi, Qəzalinin aristotelizminə qarşı yönələn «*Filosofların təkzibi*» adlı əsərinə qarşı «*Təkzibin təkzibi*» adlı bir kitab da yazmışdı. İbn Rüşd belə hesab edirdi ki,

fəlsəfə və din arasında ziddiyyət yoxdur. Fəlsəfə və din ayrı-ayrılıqda öz həqiqətlərinə malikdirlər.

İbn Rüşd Qəzalidən fərqli olaraq Allahı özünü düşünən təfəkkür kimi səciyyələndirmişdir [10,s.234-235]. O, belə hesab edirdi ki, Allahın varlığını vəhydən asılı olmayaraq ağıl vasitəsilə sübut etmək olar.

Göründüyü kimi, İbn Rüşdün teosentrizmə münasibəti estetik təbiətli olmaqdan daha çox, məntiqi təbiətli idi.

Teosentrizmə estetik təfəkkür mövqeyindən münasibətin Orta əsr müsəlman Şərqiində ən yüksək zirvəsini biz *Nizami Gəncəvinin* (Cəmaləddin İlyas ibn Yusif Nizami Gəncəvi, 1141-1209) və *İbn əl-Ərəbinin* (1165-1240) şəxsinə görə görürük.

Əgər Nizami Gəncəvi müsəlman estetik təfəkkürün ən qüdrətli abidələrini farsdilli ədəbiyyat çərçivəsində yaratdısa, İbn əl-Ərəbi dini estetik düşüncənin möhtəşəm ərəbdilli mücəssəməsini yaratdı.

İbn əl-Ərəbi İbn Rüşdü özünün ideya rəqibi hesab etsə, onu özünə həm də zəka qardaşı hesab edirdi. Aristotelçi olan İbn Rüşdən fərqli olaraq, şair qəlbli İbn əl-Ərəbi qədim yunan filosofları içərisində Platona və neoplatonizmin tərəfdarlarına daha çox bağlı idi. *Vətdəti-vüçud* fəlsəfəsinin müəllifi olan İbn əl-Ərəbi Allahı bütün hadisə və predmetlərin ümumi mahiyyəti kimi səciyyələndirir, hər şeyin Allahda birləşib vəhdət əmələ gətirdiyini vurğulayırdı.

İbn əl-Ərəbinin vətdəti-vüçud fəlsəfəsində ən önəmli estetik məqam onun belə bir səciyyəvi kəlamında özünü gəstərir: Mövcudatın ən gözəli – Allahdır. Allahı gözəl qadın simasında görmək isə ən böyük mükəmməllikdir [4, s. 45].

İbn əl-Ərəbi monqol istilaları dövrünün ən görkəmli filosoflarından idi. Postmonqol dövrünün ən nüfuzlu ərəb filosofu isə *İbn Həldun* (Əbu Zeyd Əbdürrəhman ibn Məhəmməd ibn əl Hədrəmi, 1332-1406) oldu. İbn Həldun öz məşhur «Müqəddimə»sində estetik təfəkkürün təşəkkül prosesini sosial həyatın digər sferaları ilə bağlayır: İnsanlar əvvəlcə vəhşi olurlar, sonra tədricən təbiət aləmindən ayrılır, sosial qrup halını alırlar. Əvvəlcə əkinçilik və maldarlıqla, sonra isə sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurlar, elm və incəsənət meydana gəlir [2, s. 62].

İbn Həldundan sonra bütün müsəlman dünyasında böyük şöhrət qazanan dahi Azərbaycan şairi və filosofu *Seyid Əli Seyid Məhəmməd oğlu İmadəddin Nəsiminin* (Məhəmməd oğlu İmadəddin Nəsimi, 1369-1417) bütövlükdə teosentrik yönümlü estetik təfəkküründə gözəlliyin ən yüksək ifadəsi - kamil insandır, kamil insan isə Allahın mücəssəməsidir [1, s. 346-347].

Görkəmli Azərbaycan şairi və filosofu *Məhəmməd Füzuli* (Məhəmməd ibn Süleyman, 1494-1556) gözəllik mövzusunun eşq mövzusu kontekstində təqdim etmişdir. Bu da heç də təsədüfi deyildi. Füzuli vurğulayırdı ki,

Məndən, Füzuli, istəmə əşarü-mədhü zəmm,
Mən aşiqəm, həmişə sözümlə aşiqənəm.

Füzulidə eşq mövzusunun gözəllik mövzusuna keçid professor Qəzənfər Kazımov tərəfindən son dərəcə uğurla tədqiq edilmişdir. Professor yazır ki, şairin fikrincə, eşq gözəllikdən doğur, gözəllik artdıqca, eşq də artır: "Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur." Gözəllik bu cahanın aynasıdır. Eşq bu aynanın cilasıdır — eşq olmasa, gözəllik cilalanmaz, qanadlanmaz; gözəllik olmasa, eşq doğulmaz, kamilləşməz [6].

Əgər Azərbaycanın Nəsimiyə və Füzuliyə qədər olan Orta əsr mütəfəkkirləri öz əsərlərini ərəb və ya fars dillərində yazırdılarsa, Nəsimi və Füzuli ərəb və ya fars dilləri ilə yanaşı, doğma Azərbaycan dilində də fəlsəfi-estetik məzmunlu dəyərli əsərlər yaratdılar, İslam bölgəsinin mədəni inkişafını həm də Azərbaycan dilində inkişaf etdirdilər.

Azərbaycan mütəfəkkirləri olan Nəsiminin və Füzulinin yaradıcılıq fəaliyyəti İslam bölgəsinin mədəni inkişafının Qərb təfəkkürünün mədəni inkişafından ayrılaraq inkişaf etdiyi dövrə təsadüf etmişdi.

İbn əl-Ərəbi, İbn Həldun və eləcə də Azərbaycan mütəfəkkirləri Nəsimi və Füzuli sonrakı əsrlərdə Qərb təfəkkürünün inkişafına əsaslı təsir göstərsələr də, onların yaşadıkları dövrdə Qərb onların təsirini demək olar ki, hiss etməmişdir. Amma Şərq peripatetiklərinin, xüsusilə İbn Sinanın və İbn Rüşün Orta əsr Qərb təfəkkürünün inkişafına təsiri son dərəcə güclü olmuşdur.

Orta əsr Qərb fəlsəfəsində müstəsna əhəmiyyətə malik olan *Foma Akvinalı* (1225-1274) öz fəlsəfəsini məhz bu təsirin altında yaratmışdır.

Foma Akvinalı həmçinin gözəllik və incəsənətlə bağlı fikirlərində neoplatonizmin də bir sıra ideyalarından bəhrələnsə də, başlıca olaraq Şərq peripatetikləri tərəfindən inkişaf etdirilən aristotelçi fəlsəfəyə istinad etmişdir. Estetik dəyərləri sxolastik sistem müstəvisində təhlil edən Foma Akvinalı aristotelçilik estetikasının ideyalarından geniş istifadə etməklə Orta əsrlərə məxsus teosentrik estetik təfəkkürü inkişaf etdirmiş, dini zəmində sistemləşdirilmiş yeni gözəllik konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır.

Erkən Orta əsrlərdə aparıcı mövqedə olan Qərb estetik təfəkküründən fərqli olaraq Foma Akvinalının baxışlarında gözəlliyin mənəvi-ruhi mahiyyəti ilə yanaşı, onun maddi-fiziki təbiətinə də geniş yer verilmişdir. O, hissi qavrayışa əsaslanan maddi gözəlliyi sadəcə İlahi gözəlliyin simvolik təzahürü kimi dəyərləndirməmiş, onu bilavasitə cisimlərin özlərinə məxsus daxili keyfiyyətlərlə əlaqələndirmişdir.

Amma bu, heç də o demək deyildir ki, Foma gözəlliyin izahında teosentrik kontekstdən özünü kənarlaşdırmışdır. Belə ki, Foma gözəlliyi, ilk növbədə, özündə həqiqiliyi ehtiva etdirən İlahi məqsədə uyğunluqda görürdü. Filosofun nöqteyi-nəzərindən, məqsədinə uyğun olmayan predmetlər gözəlliyini itirirlər. Foma İlahi məqsədə uyğunluq dedikdə, mütənasibliyi, vahidliyi ilahi qüvvəyə şamil edərək, cisimlərdəki gözəlliyi İlahi müdrikliyin fəaliyyətinin nəticəsi hesab edirdi. Tanrı burada aləmin gözəl harmoniyasının və aydınlığının səbəbi kimi çıxış edir.

Foma Akvinalı belə hesab edirdi ki, predmetlərin varlığının ayrılmaz şərti onların vəhdətindədir. Onların məqsədə uyğunluğu da vahid halda çıxış etdiyi zaman təzahür edir. Fomanın bu fikirləri Avqustinin «bütün gözəlliklər vahidlikdə və vəhdət formasındadır» fikri ilə yaxınlıq təşkil edir.

Amma Foma Akvinalının gözəllik konsepsiyasında Avqustindən fərqli olaraq proporsionalılıqla yanaşı, onun aydınlığına və məntiqliyinə də geniş yer verilmişdir.

Bu isə cisimlərin adi-fiziki qavranılması ilə deyil, idraki-məntiqi aydınlıqla qavranılması ilə bağlıdır. Tanrı dünyaya nizam, harmoniya və məntiqilik, bütün varlıqlara gözəllik bəxş etmişdir.

Foma Akvinalının baxış bucağından nəzər salındıqda, cisim o zaman gözəl hesab edilir ki, onun daxili təbiəti, mahiyyəti onun zahiri görünüşündə, formasında ifadə olunmuş olsun.

Foma Akvinalı insana məxsus gözəlliyə də toxunmuşdur. İnsan cismi mütənasiblik qanunlarına uyğundur. Bununla belə o mənəvi-ruhi gözəlliyə də sahibdir. İnsanın və ya onun fəaliyyətinin gözəlliyi onun ruhi-məntiqi zəkasına müvafiqdir. İnsanın cisminin mütənasibliyi, əqli məntiqilik və mənəvi gözəllik bilavasitə İlahi qüvvənin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Foma elə buna görə də gözəlliyin üç əlamətini göstərir: Birincisi, bütövlük və kamillik, ikincisi, vacib mütənasiblik və ya həmahənglikdir və nəhayət, üçüncüsü aydınlıq [11, s.266].

O, eyni zamanda bir kateqoriya kimi eybəcərliyə də diqqət yetirmişdir. Foma Akvinalıya görə eybəcərlik - çatışmayan zəruri, gərəkli gözəllikdir. Gözəllik konsepsiyasında olduğu kimi, eybəcərliyin də üç səviyyəsini ayıran Foma onun fiziki, intellektual və əxlaqi tərəflərini fərqləndirmiş, buna uyğun olaraq fiziki eybəcərliyə skelet, intellektual eybəcərliyə sofistlik, əxlaqi eybəcərliyə isə şeytan və ya iblislik hissini aid etmişdir [12, s. 151].

Foma Akvinalının gözəllik təlimi Orta əsr Qərb estetik fikrinin ən mühüm və ən yüksək mərhələsi idi.

Foma Akvinalı da daxil olmaqla Orta əsrlərin bir sıra mütəfəkkirləri gözəlliyin obyektivliyi məsələsinə də toxunmuşlar. Lakin bu zaman gözəlliyin obyektivliyi İlahi qüvvənin mövcudluğuna və fəaliyyətinə aid edilmişdir. Orta əsrlərin estetik ideyalarında mənəvilik özünü daha güclü formada göstərmiş və bu dövrdə gözəllik əxlaqi bərc, xeyirxahlıq və mərhəmətlilik kimi dini-mənəvi dəyərlərlə əlaqələndirilmiş və Antik dövrdən fərqli olaraq teoloji sistem çərçivəsində mənalandırılmışdır.

Bu da təbiidir. Dinin ictimai şüura hakim kəsildiyi tarixi şəraitdə gözəllik ideyasının da ilkin fundamental nəzəri əsasları, əlbəttə ki, fəvqəltəbii İlahi qüvvə ilə və onun fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməli idi. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bu dövrdə gözəlliyin fiziki təbiəti sözün tam mənasında unudulmuşdu.

Heç də təsadüfi deyildir ki, Orta əsrlərin estetik ideyalarında gözəlliyin fiziki təbiəti ilə mənəvi başlanğıc arasında sıx əlaqənin mövcudluğu dəfələrlə vurğulanmışdır. Fiziki gözəlliklə mənəvi mahiyyət arasındakı bu sıx əlaqə xüsusən İntibah dövründə ön plana çıxarıldı.

Açar sözlər: *Teosentrik, gözəllik, məna, mahiyyət, orta əsrlər, Allah*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. C. II. Bakı: Elm, 2014, 683s.
2. Əlisa Nicat. Dünya fəlsəfi irsindən yarpaqlar. Bakı: Azərnəşr, 1991, 167s.
3. Əlizadə H. G. Estetika. Bakı: Elm, 2007, 380 s.
4. Əsədov A.İ. Gözəlliyin fəlsəfəsi: mahiyyət və onun cismani təcəssümü spiritualist aristokratizm işığında. Bakı: Nurlan, 2005, 498 s.
5. Əsədov A. İ. Fəlsəfə tarixindən etüdlər: İdeal və reallıq arasında ziddiyyət və onun Qərb, rus və Şərq təfəkküründə həll imkanları. Bakı: Təknur, 2007, 116s.
6. Kazımov Q. Gözəllik və eşq, qəm yükü və dözümlü. // <http://www.qkazimov.gen.az/archiv/m29.htm>
7. Məmmədov Z. Ömər Xəyyamın müəllimi. “Ədəbiyyat qəzeti”, 13 may 1994-cü il.
8. Гилберт К. Э., Кун Г. История эстетики. /Пер. с англ. Под ред. В.П. Сальникова. СПб.: Алетея, 2000, 652с.
9. Дорри Дж. Омар Хайям и суфизм. // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Материалы международной конференции. 2-3 мая 2006 года. Алматы. Дайк-Пресс, 2007.
10. История философии. Т. 1. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957, 718с.
11. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. В 5-и Т. 1. М.: Изд. Академии художеств СССР, 1962, 682с.
12. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. М.: Мысль, 1978.
13. Manago J. Aesthetics: The Beauty of God, Nature, and Art. Briarwood. New York. J. N.. - 2005. <http://www.authorhouse.com/bookstore/>

Наиля АСАДОВА

ЭПОХА НАИБОЛЕЕ ЯРКОГО ВОПЛОЩЕНИЯ ТЕОЦЕНТРИЧЕСКОЙ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ: СРЕДНИЕ ВЕКА

Резюме

В статье автор исходит из того, что вопреки античному эстетическому мышлению, в средневековой эстетике и искусстве в центре внимания находилась не красота материального мира и человека, которая осмысливалась как возвращение мира и человека к их истинному смыслу и подлинной сущности, а Единый Бог, воспринимаемый как абсолютное бытие, и поэтому красота материального мира и человека рассматривается как выражение Божьей милости к человеку и миру. При описании средневековой теоцентрической эстетической парадигмы, автор обращается к идеям средневековых философов и мыслителей: Августина, аль-Кинди, аль-Фараби, Ибн Сины, Бахманьяра, Омара Хайяма, аль-Газали, Ибн Рушта, Низами Гянджеви, Ибн аль-Араби, Ибн Халдуна, Фомы Аквинского, Имадеддина Насими и Мухаммада Физули.

Ключевые слова: *теоцентризм, красота, смысл, сущность, Средневековье, Бог*

Naila ASADOVA

THE EPOCH OF THE BRIGHTEST EMBODIMENT OF THE THEOCENTRIC AESTHETIC PARADIGM:MIDDLE AGES

Summary

In the article the author proceeds from the premise that, contrary to ancient aesthetic thinking, in medieval aesthetics and art, the focus is not the beauty of the material world and man, which is interpreted as the return of the world and man to their true meaning and true essence, but the One God, perceived as an absolute being, and therefore, the beauty of the material world and man is seen as an expression of God's mercy to man and the world. Describing the medieval theocentric aesthetic paradigm, the author creatively refers to the ideas of medieval philosophers and thinkers: Augustine, al-Kindi, al-Farabi, Ibn Sina, Bahmanyar, Omar Khayyam, al-Ghazali, Ibn Rusht, Nizami Ganjavi, Ibn al-Arabi, Ibn Khaldun , Thomas Aquinas, Imadeddin Nasimi, and Muhammad Fuzuli.

Keywords: *theocentrism, beauty, meaning, essence, the Middle Ages, God*